

Б.М. Хіхлач

**Архітектура василіанських монастирів
Поділля XVIII століття***

У статті розглядається формування архітектурних комплексів василіанських монастирів Поділля XVIII ст. і їх місце в містобудівній системі міст Українського Правобережжя вказаного часу.

Формування мережі монастирів Чину Святого Василя Великого (далі – ЧСВВ) починається в 1617 р., коли була створена єдина структура цього ордену, до складу якої ввійшли 36 монастирів на території сучасної Литви, Білорусі й України (Волинь та Подніпров'я). В 1631 р. Василіанський Чин перейшов у підпорядкування Ватикану. В 1743 р. на Генеральній Капітулі – колегії керівних осіб ордену василіан, що відбулася в Дубно – незалежні до того часу Василіанські конгрегації (Литовська та Руська) об'єдналися в єдиний “Руський Чин Святого Василя Великого”, оформившись в окремі Провінції, під ідентичними назвами. Так вони проіснували до 1780 р., коли впродовж липня – вересня на Генеральній Капітулі в м. Торокані відбувся адміністративний поділ ордену ЧСВВ на чотири Провінції: Литовську, Білоруську, Галицьку та Руську [11, с. 185]. Поділля відійшло до останньої з усіма василіанськими обителями, яких упродовж XVIII ст. нараховувалося тут 17, – різними за величиною, кількістю споруд і статками. За правилами ордену його ченці займалися місіонерською й освітньою справою, утримували школи, шпиталі, доглядали за хворими та немічними. Аби здійснювати таку масштабну діяльність, василіани потребували відповідних приміщень, через що постало питання про облаштування монастирів.

На сьогодні архітектура подільських монастирів ЧСВВ мало досліджена – комплексно вона досі не вивчалася. Масмо поодинокі праці, які мають історико-краєзнавчий, описовий характер. Серед них – дослідження Є. Сіцинського, О.В. Лесик, О. Пламеницької, а також чотиристоронній ілюстрований довідник-каталог “Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР” і кандидатська дисертація Л. Чень, де дослідниці побіжно торкнулася лише двох монастирів Поділля – Шаргородського та Кам'янець-Подільського, зосередивши головну увагу на західних землях України. [9; 12; 17; 20]. Серед польських дослідників варто згадати П. Красного, який у монографії загально розглянув питання архітектури василіанських монастирів, а також Яна Марєка Гіжицького (псевдонім – Волиняк) із його детальною розвідкою про Уманський монастир. [24–25; 27] Тому основним джерелом для вивчення архітектурно-планувальної структури монастирських комплексів слугують архівні документи, передовсім візитації. Щоправда, вони потребують перевірки, бо не завжди точно відображали місце розташування монастирів або наявність перелічених у них споруд.

* Автор висловлює подяку Касі ім. Й. Мянєвського (Варшава) за надану матеріальну підтримку для дослідження в польських архівах та бібліотеках Польщі історії Української Греко-Католицької Церкви, зокрема, Чину Святого Василя Великого.

Метою даної статті є дослідження на основі літературних джерел і архівних матеріалів формування архітектури монастирських комплексів ЧСВВ у XVIII ст. на території Східного Поділля, яке тоді входило до складу Подільського та Брацлавського воєводства Речі Посполитої.

У ході вивчення літератури було з'ясовано, що монастирі ЧСВВ на території Поділля постали за різних обставин: деякі були засновані (Барський, Уманський) чи відновлені землевласниками (Маліївський, Шаргородський), інші – збудовані самими василіанами (Кам'янець-Подільський). Окрім того, ченці ордену зайняли чи відновили колишні православні монастирі, які через різні причини перебували у зруйнованому стані (Вінницький, Головчинський, Грановський, Лядавський скельний, Рожецький або Микулинецький, Сатанівський). Загалом, повний перелік монастирів ЧСВВ на Поділлі зазначений у таблиці, вміщеній наприкінці даної розвідки.*

Як видно з цієї таблиці, на території Поділля свого часу діяло 17 василіанських монастирів, якщо рахувати Калинівський і Шаргородський за один. Зазначимо наявність ще 2 монастирів, які з різних причин так і не стали уніатськими: Бершадський, який був розорений у 1744 р. уніатами та відновлений у 1774 р. православними [14, с. 243–246], а також Немирівський, який за Чистовичем і Волиняком був василіанським, а в 1795 р. став православним [21, с. 375; 27, s. 77]. **Однак, Є. Сіцінський у своєму дослідженні цей факт заперечує, доводячи, що Немирівський монастир завжди був “у благочесті”** [17, с. 333].

Більшість василіанських монастирів з'явилася в період із 1707 р. (поява першого василіанського монастиря в м. Сатанів) до кінця 30–х років XVIII ст. (Головчинський і Грановський). У 1744 р. Папа Бенедикт IV через малочисельність значної кількості уніатських монастирів у Речі Посполитій доручив уніатському митрополитові разом із начальниками Василіанського ордену об'єднати всі бідні монастирі з іншими, більш забезпеченими, так, аби в кожному духовному закладі могли зручно жити 8–10 монахів. [7, с. 163] Результатом цього стало закриття на Поділлі 5 монастирів: Галайківського, Голодьківського, Коржовецького, Лядавського скельного, а 1751 р. – також Вінницького чоловічого.

Середина XVIII ст. ознаменувалася появою кількох великих монастирів, які відігравали значну роль у розвитку культури Поділля (Шаргородський (1748), Уманський (1765)). Період існування василіанських монастирів тривав до 1793–1796 років, коли російський уряд почав масово переводити обителі ЧСВВ у православні. Так виконувався указ імператриці Катерини II від 3 вересня 1795 р., згідно з яким Мінський, Волинський, Брацлавський та Подільський генерал-губернатор Т. Тутолмін мав провести аналіз діяльності окремих монастирів з метою визначити обителі для ліквідації. Ліквідованими мали бути ті заклади, які не займалися ані освітньою, ані благодійною діяльністю [25, s. 79]. **Внаслідок цього на початку XIX ст. в колишньо-**

* Джерело інформації до таблиці див.: *Хіхляч Б.М.* ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд // Подільська старовина: Наук. зб. Вип. IV / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 2008. – С. 141–142.

му Подільському воєводстві залишилося лише 2 василіанські монастирі: Маліївський (до 1810 р.) та Барський (до 1837 р.). Натомість, у Брацлавському не було жодного. Ще один – Уманський – з 1797 р. адміністративно належав до Київської губернії й припинив існування 5 березня 1834 р., а його приміщення перейшли в розпорядження місцевої влади [8, s. 110].

За величиною об'єктів, монастирі поділялися на великі (Барський, Сатанівський, Уманський, Шаргородський), середні (Грановський, Головчинський) і малі (Коржовецький, Рожецький).

За місцем розташування: в населеному пункті (село/місто) – Барський, Лядавський скельний, Кам'янець-Подільський, Коржовецький, Уманський, Шаргородський; в передмісті – с. Семенки (з 1781 р. – Барський), с. Калинівка (з 1748 р. – Шаргородський), Маліївський; за межами населеного пункту (Головчинський, Гранівський, Кліщівський, Рожецький).

Необхідно зауважити, що у споруджених монастирських комплексах ЧСВВ вирізняється 2 типи композиційного вирішення:

– розосереджена схема, де храм розташований на площі ізольовано від монастирських споруд, які розміщені: вздовж периметру, лінійно, “П”-подібно, “Г”-подібно (Головчинський, Гранівський, Маліївський);

– блокована схема, де храм блокується з келіями, утворюючи різні варіанти функціональної та просторової організації (Барський, Вінницький, Кам'янець-Подільський, Сатанівський, Шаргородський).

Основними особливостями монастирів ЧСВВ було прагнення до регулярності забудови та функціонального поєднання основних елементів у монастирський комплекс, а також відхід від традиційних композиційних схем його побудови й пошук нових планувально-просторових рішень, що зумовлювалося характером рельєфу, розташуванням у населеному пункті, вимогою фундатора. Це часто призводило до порушення традиційної орієнтації храмів.

Також монастирі ЧСВВ можна класифікувати:

м. Бар. Василіанський монастир

– за основним будівельним матеріалом: дерев'яні (Вінницький жіночий і чоловічий, Головчинський, Грановський, Рожецький), муровані (Кам'янець-Подільський, Маліівський, Сатанівський, Уманський, Шаргородський); комбіновані, де були зведені будівлі як з дерева, так і з каменю (Барський). Коржовецький монастир був цегляний (братський двоповерховий корпус, огорожа з вежами в 4 кутах) і каміння (одно купольна церква). Лядавська обитель* розташована на терасі високої гори над Дністром, складалася з церкви та келій, які знаходилися в печері. У плані споруди неправильної форми, сполучалися проходами і мали вихід на терасу [9, с. 51];

– за загальним характером містобудівної організації й архітектурно-просторовим вирішенням: монастирі, монастирські комплекси, монастирські комплекси – просторові ансамблі.

На основі цих критеріїв можна виділити 3 загальні типи монастирів ЧСВВ. Передусім, це – резиденції, архітектурно-просторова організація яких охоплює головні елементи: церкву, дзвіницю, келії й обслуговуючі приміщення: монастирі у Вінниці (жіночий), Головчинцях, Гранові, Коржовцях, Маліівцях, Сатанові.

Вінницький жіночий монастир** розташовувався на пагорбі, в межах міста, недалеко від р. Буг й у 1786 р. мав наступні споруди: дерев'яну церкву з трьома куполами, зведену в 1723 р., освячену за уніатського митрополита Афанасія Шептицького, дзвіницю з двома дзвонами, дерев'яні покриті гонтом монастирські приміщення: 12 келій, трапезна та кухня. Ці будівлі від фронту були оточені частоколом, а далі – живоплотом. Окрім того, на монастирській садибі були приміщення для настоятеля церкви, господарські будівлі, город і юри дика, на яких було 10 хатин піших селян. У той час в обителі мешкало 4 монахині [27, с. 164; 17, с. 253].

Візита Головчинського монастиря*** від 1760 р. описує його так: лежить він за с. Головчинці в лісі над р. Бугом. Посередині монастирської садиби стоїть дерев'яна церква з “опасанням” та трьома куполами на честь Преображення Господнього. Перед входом у церкву – дзвіниця, а біля неї – ворота. На південь від церкви – 6 келій під одним дахом, біля них пивниця. З іншої сторони церкви – будівля для прислуги та господарські приміщення: кухня, слугарня, тік. Поблизу них стояла стара трапезна з вівтарем і сіни, далі знаходилися сараї та стайня, біля воріт – невелика комора. Впритул до монастиря стояла хата, у якій жили господиня та дівка-служниця, 2 парубки, сторож із числа монастирських підданих, пастух і пасічник. За цими будівля-

* Лядавський скельний василіанський монастир був закритий у 1745 р. В XIX ст. монастир відновили як православний. У 30–х роках XX ст. церкви та келії були висаджені в повітря. В 1998 р. монастир відновили ченці Почаївської лаври, зараз він належить до УПЦ.

** Вінницький жіночий монастир був василіанським до 1795 р., коли його на вернули у православ'я. В 1845 р. монастир перенесли в м. Браїлів. Монастирська церква була перенесена в 1850 р. до с. Зарванці поблизу м. Вінниці.

*** Головчинський чоловічий монастир у 1795 р. став православним, а в 1888 р. – жіночим. За існування СРСР обитель була закрыта. Нині тут діє Спасо-Преображенський жіночий монастир УПЦ.

м. Кам'янець-Подільський.
Троїцький монастир

ми на південь були фруктовий сад і хати монастирських селян [4, арк. 19 зв.–20 зв.; 17, с. 278–279].

Гранівський василіанський монастир*, який знаходився біля м. Гранів Гайсинського повіту, станом на 7 вересня 1795 р. (коли був перетворений на православний) складався з 6 келій для ченців із трапезною, збудованих під одним дахом і покритих старим гонтом і 2 комірчинами. Посеред огорожі (дубового паркану) стояла церква Преображення Господнього – тридільна, з дубового дерева, покрита гонтом й шалівками, вівтарем на схід. Праворуч, біля самого монастиря зі сходу стояла двоюрисна дзвіниця на чотирьох стовпах із 5 дзвонами, покрита гонтом. Обитель мала також додаткові приміщення господарського призначення: комору, стайню,

2 погреби, пекарню в двох хатах з огорожею та хлівами для утримання птиці та свиней [3, арк. 21–22 зв.].

Фундатор Коржовецького монастиря** королівський полковник, француз за походженням, Ян Баптист Дессієр 23 травня 1742 р. надав йому землю, невеликий ліс, ставок й інші угіддя, а також певну кількість підданих, яка часто змінювалася: спочатку їх було 40, наприкінці XVIII ст. (1798) – тільки 32, ще пізніше – 28 [27, с. 461]. Монастир займав високий пагорб посеред с. Коржівці й був оточений високою цегляною стіною, на чотирьох кутах якої зведені невеликі вежі з цегли. При в'їзді в монастирські ворота підноситься кам'яна церква з одним куполом збудована в 1743 р. фундатором обителі. Ліворуч від в'їзду за стіною зі східної та південної сторін знаходився фруктовий сад. На монастирському дворі розміщувалися цегляний двоповерховий чернечий корпус, флігель із трапезною й кухнею, різні господарські будівлі [17, с. 313–314].

За описом візиту 1741 р. Маліївський монастир*** розташувався на горі поблизу с. Маліївці й мав такий вигляд: в'їзд до монастиря здійснювався через браму, на верхньому поверсі якої розміщувалася дзвіниця з 4 дзвонами. Від входу були двоповерхові приміщення для монахів, за ними – кухня. Посеред цвинтаря – кам'яна церква на честь Воздвиження Святого Хреста. За церквою в скелі була печера, присвячена Різду Святого Іоанна Хрестителя. Там-таки знаходилися старі, зруйновані будівлі з дубового дерева – можливо

* З 1795 р. діяв як чоловічий православний монастир. За існування СРСР обитель була закрита. В грудні 2007 р. тут відкрито Свято-Успенський чоловічий монастир УПЦ.

** Зруйнований у радянський період, нині на цьому місці руїни.

*** Маліївський василіанський монастир ліквідований у 1810 р. Станом на сьогодні збереглися вівтарні ніші й віконечка, прориті в м'якому пісковикі.

залишки попереднього православного монастиря XVII ст. [17, с. 321; 27, с. 462]. У 1751 р. настоятель монастиря ігумен о. Іларіон Штауде збудував нові муровані церкву та монастир. Окрім того, місцеві монахи утримували конвікт* для дітей шляхетських родин і латинську школу, де викладалася німецька мова [1, с. 235].

У м. Сатанові василіани мали монастир**, перебудований у 1744 р. в стилі бароко, ансамбль якого складався з кам'яної Троїцької церкви, триповерхової дзвіниці з келіями, в'їзних воріт й огорожі [10, с. 200]. До церкви був приєднаний кам'яний монастирський двоповерховий корпус, який мав коридорне планування з однобічним розміщенням келій [17, с. 353; 10, с. 201]. Таким чином утворилася ізольована композиція з будівлями і спорудами навколо собору. Сама обитель знаходилася на горі, поблизу міста, оточена справжнім фортечним шестиметровим заввишки та до двох метрів товщиною муром. Візитація 1760 р. зазначає, що тут були ще стайня, пекарня, хлів, клуня, стодоли [17, с. 358]. **Зазначимо, що близько 1773 р. провінціального з'їзду представників василіанського ордену обрав Сатанівський монастир місцем вічного ув'язнення монахів, що провинилися***.** Ще одним цікавим фактом було встановлення у 1744 р. ченцями його монастиря на північній стороні церкви годинника з майстерно витесаним кам'яним циферблатом, у центрі якого був зображений стародавній подільський герб – усмінене обличчя, а внизу півколом – цифри, що збереглися до нашого часу. [28].

Другим типом були монастирські комплекси, архітектурно-просторова організація яких включає –крім головних елементів – інші споруди: дзвіницю, друкарню, школу, що компактно розташовані з відповідним зонуванням і функціонально поєднані в єдину архітектурно-планувальну цілісність (монастирі в Кам'янці-Подільському, Умані).

У 1765 р. Ф.С. Потоцький заснував василіанський монастир в м. Умані****. Спочатку будівлі монастиря, школи та церкви були дерев'яними, обнесеними

* Конвікт – навчальний заклад (школа, колегіум), який запроваджувався католицьким (уніатським) чернечим орденом, також – інтернат для учнів при цьому закладі.

** У 1793 р. Сатанівський монастир став чоловічим православним, у 1899 р. – жіночим. У 1929 р. обитель була закрита й зруйнована. Зараз збереглися лише залишки в'їзної брами, дзвіниці та келій.

*** Згідно з цим розпорядженням, тодішній настоятель обителі Лев Заславський (1775–1777) приготував келію для такого ув'язнення в кінці монастирського коридору. Незабаром сюди був надісланий із Крехівського монастиря втікач із якоїсь обителі – ієромонах Філімон Вітошинський, засуджений за своє невірне життя до довічного ув'язнення. Обряд замурування був здійснений 10 жовтня 1775 р. Подальша доля Ф. Вітошинського невідома. Можливо він дожив до 1793 р. й був звільнений після входження Поділля до складу Російської імперії (див.: А.В. Антонович) Православний монастир і його уніатська летопись (К истории Сатановского монастыря Подольской епархии) // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 422).

**** У 1834 р. будівля Уманського василіанського монастиря перейшла у підпорядкування місцевій владі. У 1858 р. тут були створені артилерійські казарми; в подальшому – відбувалися засідання Уманського окружного суду. За радянської влади у приміщенні монастиря спочатку діяв “Пролетарський театр”, пізніше його було передано військовій частині. Лише в 1998 р. військові звільнили це приміщення, і воно було надано в оренду товариству “Слов'яни”. Зараз знаходиться на балансі Державного історико-культурного заповідника “Стара Умань”.

м. Лядава. Василіанський монастир

цегляною стіною висотою у півтора сажня (3 метри). Проте, через пожежі довелося зводити кам'яні споруди, зокрема, окрему двоповерхову будівлю школи на фундаменті висотою півтора сажні й товщиною стін у півтора аршини. В 1785 р. освітній заклад отримав нову муровану споруду з класами та келіями для вихованців [13, с. 194–195]. В 1790 р. була збудована кам'яна церква [26, с. 856]. За описом, датованим 24 січня 1796 р., уманський Свято-Покровський василіанський монастир знаходився посеред міста. Монахи проживали в кам'яних келіях, збудованих у два поверхи; споруду було вкрито гонтом. У цій-таки будівлі була церква завдовжки 40 і завширшки 18 ліктів. До келій був прибудований кам'яний мур, кам'яна стайня, невелике училище, льохи. Місіонери, що жили в монастирі, мали окрему хату довжиною 24 лікті й шириною 11 ліктів. На території обителі стояли кухня, розміщена в кам'яній хаті, їдальня, глибокий колодязь. Поблизу монастиря знаходилася рублена дерев'яна хата, покрита гонтом і дерев'яна дзвіниця з трьома дзвонами різного розміру: одним великим й двома меншими. Поряд із дзвіницею знаходився дерев'яний палац із двома покоями та коморою. Крім того, обитель мала у власності цегельний завод із дерев'яною хатою та плацом на території. Також монастиреві належав за містом хутір із 2 дерев'яними хатами, різними господарськими будівлями, городом, ровом, садом [5, л. 1-1 зв; 2, с. 6].

У 1722 чи 1723 р. Кам'янецьку Свято-Троїцьку церкву зайняли василіани, які заснували біля неї монастир*. Монастирська церква за планом будівлі була хрестовидною із заокругленнями з трьох сторін, окрім західного, до якого вздовж усієї ширини була прибудована чотирикутна дзвіниця; зверху покрита гонтом, поверх якого зведений і оббитий бляхою шпиль, що завер-

* У 1795 р. Свято-Троїцький монастир перейшов під юрисдикцію православних єпископів. У 1935 р. – у розпал атеїстичної війни – за розпорядженням місцевої влади Свято-Троїцька церква була знищена. На її місці й нині лише порожній земляний пагорб. Станом на 2009 р. церкву закінчують відбудовувати.

шувався залізним хрестом [16, с. 30; 18, с. 620]. Крім церкви в монастирській огорожі посеред монастирської площі містився двоповерховий покритий бляхою кам'яний корпус, що простягався прямолінійно від церкви, звертаючи на схід під прямим кутом. У цій будівлі кімнати розташувалися тільки із західної сторони, з іншого боку вікна освітлювали широкий коридор. Житлових одиночних келій було 9, крім того була 1 велика кімната для настоятеля, 1 загальна кімната для зборів василіанської конгрегації, з якою була суміжна невелика бібліотека, за якою розміщувалася їдальня та кухня. Із західної сторони поблизу корпусу знаходилися 2 кам'яні комори з льохами, за якими стояв довгий одноповерхова кам'яниця з 11 кімнатами та 2 сіньми: одні з північної сторони, інші – з південної. У приміщенні самого монастиря містилася школа для богословського василіанського класу на 12–15 осіб – для тих, хто бажав вступити у чернецтво (школа діяла при монастирі з 1759 р.) [15, с. 187].

На південь від головного корпусу стояв кам'яний одноповерховий флігель, у якому знаходилися зі східної сторони їдальня, кухня, пекарня й 2 досить просторі житлові кімнати. Східніше поряд із цим будинком розмістилися муровані монастирські служби. З протилежної сторони кам'яного старого флігелю поблизу воріт, біля самої вулиці, стояла стара мурована покрита гонтом будівля, що складалася з 4 житлових кімнат. З північно-західної сторони обителі розкинувся невеликий фруктовий сад. Вся площа, де стояла церква та монастирські будівлі, мала трикутну форму й була обнесена кам'яною високою стіною [18, с. 623–624].

Третім типом були монастирські комплекси – “просторові ансамблі”, які, крім вище названих споруд, включали інші сакральні споруди – другу церкву, каплиці, а також замкнутий чи напівзамкнутий простір із садом, оборонними вежами, огорожею. У них простежується чіткіша просторова організація, вони являють собою єдину гармонізовану архітектурно-містобудівельну цілісність. На Поділлі до цієї категорії зараховуємо монастирі в містах Бар і Шаргород.

За описом візит 1756 та 1760 р., Барський монастир*, який натовді ще знаходився в с. Семенках, був оточений товстим дубовим палісадом, з боку села були ворота з навісом. Посеред садиби розташовувалася однокупольна церква в ім'я Апостолів Петра і Павла, яка була збудована з дубового пиляного дерева. На захід від вітваря була дзвіниця, на південь – монастирські приміщення з коридором, приєднані до старої за побудовою трапезної. В останній була влаштована каплиця на честь Непорочного зачаття Пресвятої Диви Марії. На північ від церкви стояла стара ігуменська келія. За монастирем на схід розкинувся сад, на південь – ставок, на якому був млин, а ще далі – тік з різними господарськими будівлями. Місце, на північ від обителі, де раніше була церква, слугувало кладовищем [17, с. 230].

У 1781 р. Едукаційна комісія (державна освітня інституція в Речі Посполитій) передала монастиреві в с. Семенках приміщення ліквідованого

* У 1838 р. Барський василіанський чоловічий монастир став православним. У 1881 р. ця обитель стала жіночою. За існування СРСР тут діяли різні установи, зокрема, школа, земельний відділ тощо. В 1995 р. будівлю віддали отцям-василіанам, які відновили церкву й монастир, що нині діють.

м. Шаргород. Василіанський монастир

в 1773 р. Барського єзуїтського кляштору та колегії. Отримавши цю нерухомість, василіани перебралися до м. Бар, де збудували нову кам'яну церкву в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці посередині монастиря. Вона виступала з однієї й іншої сторони за межі корпусу, утворюючи разом із усією будівлею у плані хрест. У 1787 р. її за благословенням уніатського митрополита Петра Білянського (1780 – 1798) освятив уніатський барський офіціал* Василь Матковський. Храм спирався на 4 кам'яні стовпи й увінчувався куполом, пофарбованим у зелений колір. Будівлю, в якій розмістилася ця церква, монахи пристосували під монастир. У вільних кімнатах нижнього та верхнього поверхів мешкали ченці, зверху розміщувалася бібліотека. Такий двоповерховий корпус келій мав коридорне планування з однобічним розташуванням приміщень. Через зайнятість усіх цих кімнат, василіани влаштували свою школу в окремому кам'яному корпусі, який знаходився вздовж лівої сторони церкви. На нижньому поверсі були розміщені з 1–5-ї класи, а на верхньому – 6-й, дві житлові кімнати для вихователів, зала для малювання й відносно менша професорська кімната [23, с. 504–506].

Праворуч від в'їзду знаходився флігель для розміщення священнослужителів, далі – будинок для чоловічої прислуги, стайня й інші господарські служби. Відтак, Покровський монастир у Барі становив цілісний ансамбль, що складався з церкви, келій, школи, господарських приміщень та дзвіниці, й становив єдиний об'єм у стилі бароко [9, с. 59].

Блоковану композицію мав монастирський комплекс у м. Шаргороді**, який створювали мурована церква, кам'яний будинок, у якому жили монахи,

* Офіціал – у католицькій та уніатських церквах голова духовного суду при єпископі.

** У 1795 р. Шаргородський василіанський монастир став православним. У XX ст., в роки радянської влади, монастир був закритий і перетворений спочатку на музей, потім використовувався як господарське приміщення. В 1992 р. був переданий УПЦ і діяв спочатку як приходський храм, а з 1996 р. тут почалося відродження чернечого життя. Зараз ведуться ремонтні роботи.

м. Умань. Василіанський монастир

школа та шпиталь з двома хатами. Серед споруд була також кам'яна кухня, стайня, кам'яниця з хижою та прибудована до останньої хата – також із хижою, у снігах якої знаходився мурований підвал. Усе це було огорожене кам'яним муром. Південну частину монастирської території займав цвинтар, обнесений старим парканом [17, с. 423].

Поряд із великими та середніми монастирями існували також малі, які склалися з церкви або каплиці, келії для ченців і хисткого тину. До таких належить Микулинецький (Рожецький) монастир*, розташований на півострові, утвореному р. Згар, кілька десятків кроків у довжину та ширину. В 40–х

роках XVIII ст. черниці тут жили досить бідно – в халупках не обнесених огорожею. Через подвір'я обителі проходила дорога з лісу до сіл Микулинець та Рожок. За церкву слугувала каплиця, в якій проводилося богослужіння [17, с. 340]. Станом на 1773 р. монастир складався з ветхої церкви, яка мала в довжину 12 кроків, у ширину близько 5–6 кроків і прилягала до трапезної, збудованої “досить пристойно”. Подвір'я монастиря мало 7 невеликих будиночків, у яких проживали 9 черниць. Був там город площею близько 2 десятин, обнесений напіврозваленим тиним. За церквою лежав цвинтар [22, с. 621–626].

Необхідно зауважити, що василіани приділяли значну увагу архітектурі своїх церков і монастирів, намагаючись контролювати процес: від проектування до завершення будівництва об'єкта. Орден мав свої будівельні осередки, т.зв. фабрики, які займалися, власне, будівництвом [24, с. 132]. Однак, подібні “фабрики” існували на західних землях України, у Білорусі та Литві. Натомість, слабкий розвиток міст Брацлавщини не спричинив їх утворенню, де б у структурі “фабрик” діяли цехи теслярів, мулярів, каменярів і працювали архітектори. На цій території до проектування церков і монастирів були причетні світські архітектори й архітектори чернечих орденів із сусідніх Волині й Поділля. Що стосується самих будівельників, то їх частіше наймали з навколишніх сіл або їх надавав сам фундатор.

Підсумовуючи, зазначимо, що композиційне рішення монастирів ЧСВВ зумовлювалося такими факторами, як основна функція, що визначала масштаби розбудови монастирського комплексу; особа фундатора й обсяг грошових пожертв, що дозволяло запросити відповідних будівничих; особливості та характер рельєфу, що визначали композицію монастиря; характер навколишньої забудови, розташування в населеному пункті.

* Микулинецький (Рожецький) монастир був закритий у 1798 р., а в 1802 р. була розібрана церква. Станом на 1901 р. збереглися лише його вали та рови, які впродовж XX ст. також зникли.

Аналіз джерельної бази дозволив класифікувати василіанські монастирі та типологізувати їх розпланувальні схеми. Відтак, монастирі ЧСВВ можна класифікувати:

- за величиною об'єктів: великі, середні й малі монастирі;
- за розташуванням: в середмісті, в передмісті, за межами населеного пункту;
- за статусом: архимандрії, монастирі зі школами, колегіями, студіями та резиденції;

Типологія композиційно-архітектурних вирішень уявляється таким чином: розосереджений тип, де храм розміщений на площі ізольовано від монастирських споруд та блокований тип, де храм поєднується зі спорудами;

У просторовому устрої й розплануванні всіх монастирів простежуються спільні особливості: ізоляція внутрішнього простору монастиря від довкілля шляхом зведення муру (Кам'янець-Подільський, Сатанівський), опанування ландшафтних зон (Лядавський скальний, Маліівський), тенденція до регулярності в розплануванні, чітка ієрархічна структура монастирських споруд (Барський, Уманський).

Неабияку роль у будівництві монастирів відігравали їх фундатори. Ними були передусім магнати або багата шляхта: С.М. Потоцький, С. Конецьпольський, І. Собеський, а також митрополити: Й. Шумлянський, А. Шептицький. Їхня фінансова підтримка впливала на достаток обителів, – отже, й на архітектурний вигляд. Загальний комплекс подільських монастирів складався з церкви, дзвіниці, келій, трапезної та господарських будівель: кухні, стайні, кузні тощо, споруджуваних одночасно з обителлю чи трохи згодом. Увесь цей ансамбль обносили добротним парканом, менш заможні монастирі вдовольнялися тином.

З середини XVIII ст. василіани активно включилися у справу навчання світської молоді, організовуючи при багатьох своїх монастирях колегії. Для провадження освітньої діяльності, ченці потребували навчальних аудиторій та приміщень для проживання учнів. Часто такі приміщення містилися в монастирських спорудах, або ж для них споруджувалися додаткові шкільні будівлі, які прагнули вписати в забудову монастиря. Взірцем слугували монастирі римо-католицьких орденів, які провадили освітню діяльність – єзуїти чи піари. Це ж стосувалося й місіонерів, для яких зводили окремі будинки на території монастиря; як то було в Барському, Уманському, Шаргородському монастирях.

1. Archiwum państwowy w Krakowie, teka Antoni Schneidera 63.
2. Jagelonska biblioteka w Krakowie, rkp. 4502.
3. Державний архів Вінницької області, ф. Д–471, оп. 1, спр. 220.
4. Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 1.
5. Центральный державный историчный архив України в м. Києві, ф. 2081, оп. 1, спр. 2.
6. *А.В. (Антонович)* Православный монастырь и его униатская летопись (К истории Сатановского монастыря Подольской епархии) // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 418–425.

7. *Батюшков П.Н.* Подолье. Историческое описание. – СПб., 1891. – 364 с.

8. *Кривошея І., Тищенко Т., Зелінська О.* Сторінки історії Уманського василіанського монастиря – коліски поетів “української школи” в польській літературі // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – 2005. – № 19–20. – С. 99–110.

9. *Лесик О. В.* Замки та монастирі України. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.

10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР; (Ил. справ.-каталог). В 4-х т. / Гл. Редкол.: Н.Л. Жариков (гл. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – 375 с.: ил.

11. *Патрило І.* Нарис історії василіан від 1743 до 1839 рр. // *Записки Чину Святого Василя Великого.* – 1988. – Т. 13. – С. 183–283.

12. *Пламєницька О.А.* Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – К.: Техніка, 2001. – 304 с.: ил.

13. *Побірченко Н.* Школа базиліанського кляштору в Умані // *Пам'ять століть.* – 2006. – № 5. – С. 193–199.

14. Сведения о Бершадском Преображенском монастыре Архимандрита Ефрема // *Подольские Епархиальные Ведомости (далі – ПЕВ).* – 1866. – № 7. – С. 243–246.

15. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. – 247 с.: ил.

16. *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд. – Каменец-Подольск, 1895. – 611 с.

17. *Сецинский Е.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии // *Труды Подольского историко-статистического комитета.* Вып. 5-й. / Под ред. Н.И. Яворовского. – Каменец-Подольск, 1890–1891. – С. 207–444.

18. *Синицкий Д.* Каменецкий Свято-Троїцький первокласний монастирь // *ПЕВ.* – 1868. – № 18. – С. 576–579; № 19. – С. 616–624; № 20. – С. 657–660; № 21. – С. 669–673.

19. *Хіхляк Б.М.* ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд // *Подільська старовина: Наук. зб. Вип. IV / Вінниц. обл. краєзн. музей.* – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2008. – С. 139–159.

20. *Чень Л.Я.* Архітектура монастирів чину Святого Василя Великого в Україні та її місце в розвитку української архітектури XVII – XX ст.: **Автореф. дис. ... канд. архітектури.** – Львів, 2007. – 20 с.

21. *Чистович И.* Очерк истории Западно-Русской церкви. – Ч II. – СПб.: Тип. Департамента Уделов, 1884. – 419 с.

22. *Шипович И.* Рожецкий или Микулинский монастырь // *ПЕВ.* – 1890. – № 27. – С. 621–626.

23. *Яворовский Н.* Историко-статистическое описание г. Бара и заштатного Барского Свято-Покровского монастыря // *ПЕВ.* – 1875. – № 17. – С. 504–505.

24. *Krasny P.* Architektura cerkiewna na ziemiach polskich Rzeczypospolitej 1596–1914. – Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawcy Prac Naukowych “Universitas”, 2003. – 429 s.

25. *Radwan M.* Carat wobec kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim: 1796–1839: wyd. 2. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2004. – 504 s.

26. *Wołyniak.* O bazylanach w Humaniu // *Przewodnik naukowy i literacki.* – 1899. – Т. 27. – С. 456–464, 562–570, 657–664, 743–752, 845–858, 938–946, 1031–1043, 1136–1182.

27. *Wołyniak Z.* przeszłości zakonu Bazylikańskiego na Litwie i Rusi // *Przewodnik Naukowy i Literacki.* – R. XXXII. – Lwów, 1904. – S. 65–82, 157–172, 250–268, 353–360, 449–463.

28. *о. Володимир.* Свято-Троїцький монастир // *Яндекс. Народ:* <http://narod.yandex.ru/> / Режим доступу: <http://nochei.narod.ru/monastur.html>

Василіанські монастирі на території Поділля в XVIII ст.

№	Назва монастиря Сучасний адміністративний поділ	Рік переходу в унію	Рік ліквідації	Рік переходу на православ'я	Восводство
1	Барський (м. Бар Вінницької обл.)	1715		1837	Подільське
2	Вінницький жіночий благовіщеньський (1845 р. перенесений до м. Браїлів Вінницької обл.)	1723		1795	Брацлавське
3	Вінницький чоловічий (м. Вінниця; не існує)	1726		1751	Брацлавське
4	Галайківський (с. Галайківці Муровано- Куриловецького району Вінницької обл.)	?	1745		Подільське
5	Головчинський (з 1955 р. с. Кармалюкове Жмеринського району Вінницької обл.)	1739		1795	Подільське
6	Голодьківський (с. Голодьки Хмільницького району Вінницької обл.)	?	до 1745 р.		Брацлавське
7	Гранівський (с. Гранів Гайсинського району Вінницької обл.)	1739		1795	Брацлавське
8	Калинівський (біля м. Шаргорода Вінницької обл.)	1718		1748 р. пере- несений до Шаргорода	Подільське
9	Кам'янецький Свято-Троїцький (м. Кам'янець- Подільський Хмельницької обл.)	1722		1795	Подільське
10	Кліщівський (с. Кліщів Тиврівського району Вінницької обл.)	XVIII ст.		90–ті роки XVIII ст.	Брацлавське
11	Коржовецький (с. Коржовці Немирівський район Вінницька область)	1742	1745		Подільське
12	Летичівський (м. Летичів Хмельницької обл.)	70–ті роки XVIII ст.		90–ті роки XVIII ст.	Подільське
13	Лядавський скельний (с. Лядава Могилів- Подільського району Вінницької обл.)	?	1745		Подільське

14	Маліївський (с. Маліївці Дунаївецького району Хмельницької обл.)	1708		1810	Подільське
15	Рожецький або Микулинецький (Літинського району Вінницької обл.; не існує)	близько 1716 р.		6 липня 1796 р.	Брацлавське
16	Сатанівський (м. Сатанів Хмельницької обл.)	1707		1793	Подільське
17	Уманський (м. Умань Кіровоградської обл.)	1765		1834	Брацлавське (Київське)
18	Шаргородський (м. Шаргород Вінницької обл.)	1748		1795	Подільське

Хихляч Б.Н. Архитектура василианских монастырей Подолья XVIII в.

В статье рассматривается формирование архитектурных комплексов василианских монастырей Подолья XVIII в. и их место в градостроительной системе городов Украинского Правобережья указанного времени.

Khikhlach B.M. Architecture of basilian monasteries of Podoliya in 18th century

In the article there are examined forming of architectural complexes of Basilian monasteries on Podilya in 18th century and their place in the town-planning system of Ukrainian towns.